

Anna Pikulska-Robaszkiewicz

Stosunki między państwem i Kościołami w Grecji

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawno-historyczny 41/3-4, 249-266

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNA PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ

STOSUNKI MIĘDZY PAŃSTWEM I KOŚCIOŁAMI W GRECJI¹

Większość, bo 95,2%, obywateli państwa greckiego deklaruje przynależność do Kościoła prawosławnego. Inne obecne w Grecji wyznania to przede wszystkim muzułmanie, katolicy, protestanci, świadkowie Jehowy i żydzi. W rozważaniach dotyczących sytuacji prawnej wyznań w Grecji trzeba uwzględnić dwa fakty: że w państwie istnieje religia panująca, a kościół reprezentujący ją oficjalnie posiada szczególny status, ale że jednocześnie konstytucja gwarantuje wszystkim obywatelom i cudzoziemcom swobodę wyznania, choć kultu wolność ogranicza do religii *znanych*. Konstytucja reguluje sytuację prawną kościoła panującego, nie zaś innych kościołów, których status w znacznej części jest przedmiotem regulacji ustaw zwykłych. Rozpatrując zatem stosunki między państwem i kościołami w Grecji, skupić się wypada przede wszystkim na sytuacji prawnej Kościoła prawosławnego.

¹ Tekst poniższy jest rodzajem raportu powstałego po wysłuchaniu przez mnie cyklu wykładów greckiego prawa wyznaniowego wygłoszonych przez profesora Charalambosa Papastathisa w Uniwersytecie Arystotelesa w Salonikach dla uczestników programów *Tempus* i *Erasmus*. Słowo „raport” użyte zostało w pełni świadomie – tekst ma charakter czysto informacyjny. Przy jego sporządzaniu posłużyłam się tekstami źródłowymi w postaci urzędowego francuskiego tłumaczenia konstytucji Grecji (*Edition du Service des Etudes de la Chambre des Députés*, Athènes 1992), oraz takież wersji Statutu kościoła w Grecji (*Charte constitutionnelle de l'Eglise de Grèce*, Athènes 1977). Korzystałam także z publikacji autora wykładu: *State Financial Support for the Church in Greece* [w] *Church and State in Europe. State Financial Support. Religion and the School, Proceedings of the Meeting Milan-Parma, October 20-21, 1989*, Milan 1992, s. 1-18; *The Status of Mount Athos in Hellenic Public Law* [w] *Mount Athos and the European Community*, Thessaloniki 1993, s. 55-75; *Statut na sw. Gora spored grckoto prawo. Prawna misl*, 3/1993, s. 97-107; „Kaziennaja” *cerkownost: typiki w odnoszeniach miezdu gosudarstwom i religiej. Mirowaja ekonomika i miezdunarodnyje odnoszenia*, 7/1994, s. 104-109; *The Hellenic Republic and the Prevailing Religion*, Brigham Young University Law Review 4(1996), s. 815-852; *Tolerance and Law in countries with an Established Church*, *Ratio Iuris*, vol.10, No. 1, March 1997, s.108-113 i tezy doktorskiej G.D. Paphomasa, *Le Patriarcat oecumenique de Constantinople, les Eglises autocephales orthodoxes de Chypre et de Grèce, et la Politeia monastique du Mont Athos dans l'Europe unie*, Paris 1994. Warto dodać, że w Bibliotece Sejmowej ukazał się polski przekład konstytucji Grecji (*Konstytucja Grecji 1975/1986*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1992). Pragnę przy tej okazji podziękować Profesorowi Papastathisowi za jego niewyczerpaną cierpliwość, z jaką odpowiadał na moje pytania.

Ramy teoretyczne kształtujące te stosunki tworzy zmodyfikowana postać cesaropapizmu. We współczesnej literaturze greckiej system ten określany jest jako przewaga państwa realizowana za pomocą ustaw (*sistima tis kratoussis politias*). Państwo ma w ramach tego systemu konstytucyjne prawo ustawowego regulowania wszystkich kwestii dotyczących administracji Kościoła, nawet tych, które mają charakter wewnętrzny. Rozwiązanie to ma w Grecji odległą, choć nie do końca jednolitą tradycję. Cesaropapizm w jednej ze swych odmian był już doktryną kształtującą stosunki między Kościołem i państwem w okresie cesarstwa chrześcijańskiego, w epoce bizantyjskiej. Po zdobyciu Konstantynopola przez Turków w 1453 roku, instytucjonalne ramy funkcjonowania Kościoła uległy zmianie, sułtan Mehmet II zwany Zwycięzcą przyznał mu bowiem kompetencje o charakterze politycznym; patriarcha był od tej pory odpowiedzialny przed władzą państwową za zgodność działań prawosławnych chrześcijan z prawem państwa otomańskiego. W trakcie powstania roku 1821 ustanowiony został jeszcze inny system relacji, a podstawowe jego założenia utrzymywane są do dziś. System ten opiera się po pierwsze na przyznaniu prawosławiu pozycji religii panującej, a Kościołowi wyznającemu tę religię – specjalnego statusu, po drugie na zagwarantowaniu swobody innym wyznaniom.

Szczególna sytuacja prawna Kościoła prawosławnego przewidziana była we wszystkich konstytucjach państwa Helleńskiego. Pierwsza z nich, uchwalona w 1822 roku przez Zgromadzenie Narodowe w Epidauros, obok tego zapisu mówiła o tolerancji w stosunku do innych religii. Pięć lat późniejsza konstytucja II Republiki Helleńskiej nie wspominała już o tolerancji, wprowadzając w jej miejsce nowoczesną konstrukcję swobody wyznania. Zasada dotycząca religii panującej została zachowana. W 1831 roku wielkie mocarstwa w celu uspokojenia walk wewnętrznych podjęły decyzję o wprowadzeniu w Grecji monarchii absolutnej z księciem Ottonem Bawarskim jako królem państwa. W okresie małoletności króla władzę sprawowała rada złożona z trzech dygnitarzy bawarskich. W okresie regencji przeprowadzone zostały rewolucyjne wręcz zmiany w sytuacji prawnej Kościoła – w 1833 roku wprowadzono wspomniany już system przewagi państwa, nadto na mocy ordonansu *O niezależności Kościoła greckiego* monarcha stał się głową Kościoła. Regulacja ta została potwierdzona w konstytucji z 1844, której art. 105 przewidywał uprawnienia państwa do prawnej regulacji wszystkich kwestii dotyczących administracji Kościoła.

Twórcą tego nowego systemu był członek regencji, znakomity prawnik – Georg Ludwig von Maurer. Jego koncepcje nie zostały wprowadzone do końca zrealizowane, państwo wszakże objęło Kościół kontrolą. Przyczyny dążenia państwa do sprawowania takiej kontroli były tyleż liczne, co oczywiste: po pierwsze sama natura monarchii absolutnej, po wtóre oparta na doświadczeniach historycznych obawa, że Kościół może przyciągać do siebie przeciwników systemu, wreszcie – wola poprawy poziomu wykształcenia duchownych i ich kondycji finansowej, sytuacja w obu tych dziedzinach była bowiem niezadawalająca.

Norma dotycząca przewagi państwa nie została powtórzona w następnych konstytucjach z lat 1864, 1911, 1927 i 1952, co nie oznacza, iż nie obowiązywała, nadal bowiem przewidziana była w statucie Kościoła prawosławnego, stanowiącym część systemu prawnego państwa. Ustawodawstwo epoki dyktatury wojskowej wprowadziło ograniczenie polegające na obowiązku konsultacji ze Świętym Synodem (najwyższy organ prawodawczy, administracyjny i sądowiczy w Kościele prawosławnym) każdego projektu aktu prawnego dotyczącego administracji kościoła. Aktualnie obowiązująca konstytucja z 1975 roku w art. 73§1 stanowi, że projekty ustaw odnoszących się do materii uregulowanych w art. 3 (sytuacja prawna Kościoła prawosławnego) i 13 (wolność wyznania) mogą być przedmiotem dyskusji tylko podczas posiedzeń plenarnych Izby Deputowanych i to nie podczas sesji letnich (latem, kiedy część deputowanych jest na wakacjach, parlament obraduje, ale w postaci kadłubowej).

Obecnie obowiązująca konstytucja z 1975 roku zawiera szereg norm dotyczących – bezpośrednio lub pośrednio – kwestii religijnych:

- art. 3 mówiący o religii panującej
- art. 13 o wolności wyznania
- art. 14§3 p. a) wprowadzający ograniczenie swobody druku przez umożliwienie zajęcia całego nakładu gazety bądź innego wydawnictwa – już po jego ukazaniu się – jeśli zamieszczony w nich tekst zawiera treści obelżliwe dla religii chrześcijańskiej bądź jakiegokolwiek innej religii korzystającej w państwie ze swobody (takiej samej ochrony konstytucja udziela osobie prezydenta Republiki, chroni też tą metodą tajemnicę wojskową)
- art. 16§2 wymieniający rozwój świadomości religijnej wśród podstawowych celów edukacji prowadzonej przez państwo (wymieniony obok rozwijania świadomości narodowej)
- art. 18§8 deklarujący zakaz wywłaszczania położonych w granicach państwa greckiego nieruchomości należących do patriarchatów prawo-

sławnych Bliskiego Wschodu i niektórych klasztorów podległych Patriarchatowi Ekumenicznemu

– art. 33§2 dotyczący wyznaniowego (chrześcijańskiego) ślubowania składanego przez prezydenta

– art. 48§1 gwarantujący, że normy konstytucyjne dotyczące kwestii wyznaniowych nie mogą być zawieszane na czas stanu wyjątkowego

– art. 59§§ 1 i 2 dotyczące ślubowania deputowanych, składanego zgodnie z wyznaniem każdego z nich

– art. 72§1 przyznający Parlamentowi obradującemu na sesji plenarnej prawo ustawowego regulowania kwestii wymienionych we wspomnianych wyżej art. art. 3 i 13 konstytucji

– art. 95§1 p. a) przyznający Radzie Państwa (*Simvoulion tis Epikratis* – najwyższy organ sądowy w sprawach administracyjnych, upoważniony do dokonywania wykładni prawa) uprawnienie do uchylania wszelkich sprzecznych z prawem decyzji administracyjnych, w tym decyzji wydanych przez organy kościoła prawosławnego

– art. 105 dotyczący specjalnego statusu Góry Atos

– art. 110 gwarantujący trwałość zasady wolności wyznania jako jednej z podstawowych zasad ustrojowych państwa greckiego.

I. Swoboda wyznania

Wolność wyznania zagwarantowana jest w Grecji w art. 13 konstytucji, jak również przez szereg umów międzynarodowych, których sygnatariuszem jest Grecja. Na gruncie treści art. 13 konstytucji wolność tę rozpatrywać należy w kategoriach wolności przekonań religijnych (art. 13§1) a także swobody kultu religijnego (art. 13§2).

Przekonania religijne i świadomość religijna (w tym przekonania ateistyczne) każdego człowieka (zarówno obywatela państwa, jak i cudzoziemca), jak również odstępstwa dogmatyczne lub administracyjne każdej religii (herezje i schizmy), są chronione w ramach zasady równości (art. 4 i art. 13§1 konstytucji).

W przeszłości zasada ta była powszechnie naruszana w sferze stosunków pracy, zwłaszcza w związku z zatrudnianiem nauczycieli szkół podstawowych i wychowawców przedszkoli. Grecki system edukacji przewiduje nauczanie doktryny religii panującej w szkołach. W sześcioletnich szkołach podstawowych, gdzie wszystkie zajęcia prowadzi jeden nauczyciel, naucza on także religii. Na gruncie tego systemu, w 1949 roku, Rada Państwa orzekła, że w charakterze nauczyciela szkoły pod-

stawowej może być zatrudniony jedynie kandydat wyznania prawosławnego, tylko on może bowiem należycie nauczać religii. W praktyce ograniczenie to objęło także wychowawców przedszkoli. Opisany system, który nie dotyczył naturalnie szkół prowadzonych przez mniejszości wyznaniowe, został zmodyfikowany w 1988 roku. Od tej pory nauczyciel wyznania nie-prawosławnego może pracować w szkołach liczących co najmniej dwie klasy. Lekcje religii prowadzi w tej sytuacji jego kolega prawosławnego wyznania.

Wątpliwości budzi też problem ślubowania prezydenckiego. Rota ślubowania ma charakter wyznaniowy, oparta jest na doktrynie religii chrześcijańskiej. Norma konstytucyjna zawierająca jej tekst (art. 33 konstytucji) nie przewiduje żadnych modyfikacji, inaczej niż w przypadku ślubowania deputowanych nieprawosławnego wyznania. W ten sposób pośrednio konstytucja nie pozwala na wybór prezydenta niechrześcijanina.

W przeciwieństwie do wolności wyznania, swoboda kultu religijnego uzależniona jest od spełnienia pewnych warunków. Zgodnie z art. 13§2 konstytucji, religia, której wyznawcy domagają się swobody kultu, musi być *znana*, co oznacza, że jej dogmaty nie mogą być objęte tajemnicą, a kult sekretny. Dodatkowo praktyki religijne nie mogą być sprzeczne z prawem i dobrymi obyczajami, w szczególności zaś muszą uwzględniać treść powszechnie uznawanych w społeczeństwie greckim zasad obywatelskich i moralnych. Ustalenie, czy wszystkie wymienione warunki są spełnione, należy do organów administracji publicznej. W praktyce badana jest jeszcze jedna okoliczność: czy wyznawcy religii nie dopuszczają się przestępstwa prozelityzmu.

Przestępstwo prozelityzmu polega na systematycznym i intensywnym – aż do natręctwa – ingerowaniu w świadomość religijną osoby innego niż ingerujący wyznania, mające na celu doprowadzenie do zmiany przekonań religijnych tej osoby. Naciski, o których mowa, mogą mieć charakter bezpośredni bądź pośredni, muszą jednak polegać na użyciu środków bezprawnych lub niemoralnych. Praktyki tego typu są surowo karane: od nadzoru policyjnego i kar pieniężnych, do kar pozbawienia wolności; dopuszczający się ich cudzoziemcy są wydalani z kraju. Konstytucja z 1952 roku (poprzedniczka obecnie obowiązującej) przewidywała, że ofiarą tego przestępstwa może być tylko chrześcijanin wyznania prawosławnego. Obecnie obowiązująca konstytucja w art. 13§2 przewiduje ochronę wszystkich wyznań przed takimi praktykami.

Utworzenie miejsc kultu różnych religii (kościół, domów modlitw, synagog, meczetów) wymaga decyzji Ministerstwa Edukacji Narodo-

wej i Wyznań. Warunkiem niezbędnym do uzyskania takiej decyzji jest akceptacja właściwego miejscowo metropolity Kościoła prawosławnego. Zgoda metropolity nie ma wprawdzie charakteru wiążącego, jeśli jednak decyzja ministerstwa jest z nią sprzeczna – musi być uzasadniona. W praktyce metropolici z reguły wydają opinie negatywne, a ministerstwo nie ma zwyczaju im się sprzeciwiać. Wnioskodawcy odwołują się do Rady Państwa, która z kolei na ogół wydaje decyzje pozytywne.

Artykuł 3§1 konstytucji zawiera fundamentalne postanowienia dotyczące sytuacji prawnej Kościoła prawosławnego w Grecji. Ze względu na jego bardzo skomplikowaną organizację, jest to problem złożony, co jednak nie zmienia podstawowych zasad, które można sformułować jak następuje: 1. wyznanie prawosławne jest religią panującą; 2. Kościół grecki jest autokefaliczny, ale duchowo związany nierozzerwalnie z Patriarchatem Ekumenicznym w Konstantynopolu i całym Kościołem prawosławnym; 3. Kościół administruje się samodzielnie.

Postanowienia powyższe nie są niczym nowym w systemie prawnym Grecji – w różnych odmianach spotkać je można we wszystkich poprzednich konstytucjach.

II. 1. Religia panująca.

Zgodnie z postanowieniami konstytucji, której preambuła odwołuje się do Świętej Trójcy, Grecja jest państwem wyznaniowym. W porównaniu z konstytucją z 1952 roku, obecnie obowiązująca ustawa zasadnicza zawiera mniej szczegółowych postanowień dotyczących kwestii religijnych, zachowuje jednak wyznaniowy charakter ślubowania prezydenta (art. 33§2) i deputowanych (art. 59§1). Znaczenie prawne pojęcia „panująca” nie uległo zmianie. Podobnie jak w przeszłości, oznacza ono, że:

- wyznanie prawosławne jest oficjalną religią państwa greckiego,
- kościół wyznający tę religię ma, jak i jego jednostki organizacyjne, podmiotowość prawną prawa publicznego,
- państwo uznaje znaczenie tego Kościoła w społeczeństwie, wobec czego korzysta on ze specjalnych przywilejów, niedostępnych w takim rozmiarze innym kościołom,

Specjalne przywileje, o których mowa wyżej, dotyczą Kościoła jako całości, nie zaś wiernych indywidualnie. Nie są oni traktowani przez państwo inaczej niż obywatele innych wyznań – to w oczywisty sposób naruszałoby zasadę równości wszystkich obywateli wobec prawa, wyra-

zoną w art. 4 konstytucji. Przywileje obejmują zarówno Kościół grecki, jak i inne metropolie Patriarchatu Ekumenicznego mające siedzibę w Grecji. Kościoły prawosławne Bliskiego Wschodu i diaspora również korzystają z nich w pewnym zakresie (np. art. 18§8 konstytucji). Przywileje te w treści swojej mają charakter generalny, nie są zatem i nie mogą być, rzecz jasna, skierowane przeciwko określonej religii. Nie mogą być także realizowane w sprzeczności z jakąkolwiek normą konstytucyjną. To ostatnie – oczywiście, jak się wydaje – zastrzeżenie, znalazło odzwierciedlenie w orzecznictwie. W 1983 roku sędzia pokoju miasta Patras uznał za niezgodne z konstytucją obciążenie wszystkich użytkowników energii elektrycznej w mieście kosztami energii zużytej przy budowie kościoła pod wezwaniem św. Andrzeja, patrona miasta. Na mocy tego wyroku z obciążeń finansowych zwolnieni zostali mieszkańcy miasta innego niż prawosławne wyznania.

Warto przy okazji dodać, że owe specjalne przywileje przysługują także innym kościołom. Przykładem może być zwolnienie z poboru do wojska kapłanów, mnichów i nowicjuszy zakonów niezależnie od ich wyznania, czy zwolnienie świątyń i klasztorów, zarówno prawosławnych, jak i nieprawosławnych, od podatku dochodowego i podatku od nieruchomości. Dodatkowo nieruchomości należące do zgromadzeń zakonnych, prawosławnych i katolickich, jak również wspólnot żydowskich i muzułmańskich, wyłączone są spod ogólnych zasad zasiedzenia, a więc nie podlegają nabyciu w tym trybie przez osoby trzecie.

II. 2. Jedność duchowa prawosławia.

Z administracyjnego punktu widzenia, Kościół prawosławny dzieli się na Kościoły autokefaliczne i Kościoły autonomiczne. Autokefalicznym jest kościół korzystający z niezależności duchowej i administracyjnej. Kościół autonomiczny jest niezależny wyłącznie w sferze administracji. Autokefaliczne są dziś: Patriarchat Ekumeniczny w Konstantynopolu (*primus inter pares* wśród Kościołów prawosławnych), Patriarchaty w Aleksandrii, Antiochii, Jerozolimie, Patriarchaty Rosji, Serbii, Rumunii, Bułgarii i Gruzji, jak również arcybiskupstwa Cypru, Grecji, Polski i Albanii. Kościoły prawosławne Finlandii, Czech i Słowacji są autonomiczne.

Kościoły autokefaliczne są administracyjnie niezależne od siebie, jednakże ramy tej niezależności wyznaczone są przez względy o charakterze dogmatycznym i kanonicznym. Wykroczenie poza te ramy prowadzi

wprost do herezji albo schizmy. Te właśnie ramy wyznaczają jedność duchową prawosławia. Jedność tę tworzą: jedność dogmatyczna i jedność kanoniczna. Jedność dogmatyczna stworzona jest przez wierność doktrynie Pisma Świętego i świętej tradycji oraz przez ściśle przestrzeganie dogmatów sformułowanych przez Sobory ekumeniczne i Synody lokalne. Jedność kanoniczną zaś tworzy zachowanie podstawowych instytucji administracyjnych zapewniających ortodoksyjny charakter Kościoła, a stworzonych zarówno przez Sobory ekumeniczne i Synody, jak i w wyniku kontaktów między różnymi Kościołami prawosławnymi.

Ustawodawca już w 1844 roku sformułował zasadę, że Kościół w Grecji jest nierozzerwalnie związany w sferze dogmatycznej z innymi Kościołami prawosławnymi. Wprowadzenie tej zasady ma poważne uzasadnienie. Wynika z dążenia, nadal zresztą aktualnego, do utrzymania dominującej pozycji w państwie właśnie religii prawosławnej. Konstytucyjnie zagwarantowana więź z innymi Kościołami prawosławnymi ma uchronić ją przed utratą ortodoksyjnego charakteru. Jak konstytucja zapewnia tę jedność? Wskazane wydaje się w tym miejscu zacytowanie sformułowań konstytucyjnych. Kościół grecki jest *indissolublement unie, quant au dogme, à la Grande Eglise de Constantinople et à toute autre Eglise chrétienne de même dogme, observant immuablement, comme celles-ci, les saints canons apostoliques et synodiques ainsi que les saintes traditions*². Szczególnie znaczący jest fragment zaczynający się od słów *observant immuablement*. W tym ujęciu Kościół grecki ma obowiązek wiernego przestrzegania świętych kanonów apostołskich i synodalnych, jak również świętej tradycji, ale tylko w stopniu, w jakim czynią to inne Kościoły prawosławne.

To sformułowanie konstytucji, które pozostaje niezmienione od 1944 roku, zmierza do zachowania jedności duchowej prawosławia. W systemie, który nazwaliśmy przewagą państwa za pomocą prawa, jego wykładnia doprowadziła niektórych interpretatorów ustawy zasadniczej do wniosku, że gwarantuje ono konstytucyjnie moc obowiązującą świętych kanonów, co w konsekwencji oznaczałoby, że stanowią one część systemu prawa obowiązującego. Na tym gruncie pojawia się ewentualny problem zgodności z konstytucją, a więc i świętymi kanonami, aktów praw-

² ... nierozzerwalnie związany w swoich dogmatach z Wielkim Kościołem w Konstantynopolu i z każdym innym Kościołem prawosławnym, przestrzegając niezmiennie, podobnie jak te Kościoły, świętych kanonów apostołskich i synodalnych oraz świętych tradycji (tłumaczenie moje; przekład tego passusu zawarty w polskiej edycji konstytucji Grecji budzi zastrzeżenia).

nych, jak również decyzji administracji publicznej i kościelnej. Dyskusja nad zakresem mocy obowiązującej świętych kanonów trwa w Grecji nadal i niewiele wskazuje na to, by miała się wkrótce zakończyć.

W kwestii konstytucyjnych gwarancji świętych kanonów, w doktrynie sformułowano dwa podstawowe poglądy.

Pierwszy z nich utrzymuje, że wszystkie kanony sformułowane przez siedem Soborów ekumenicznych w latach 325-787, jak również kanony ukształtowane przed IX wiekiem przez synody lokalne i naukę Ojców Kościoła, są gwarantowane przez konstytucję. W tej sytuacji wszelkie akty prawne, które nie są zgodne z kanonami, niezależnie od materii, jakiej dotyczą, są sprzeczne z konstytucją. Pogląd ten głoszony jest przez hierarchię kościelną i niektóre środowiska prawników.

Zgodnie z drugą z opinii gwarancje konstytucyjne obejmują jedynie te kanony, które mają charakter dogmatyczny, nie zaś administracyjny. W konsekwencji państwo może regulować swobodnie wszelkie kwestie dotyczące zarządu kościołem. Ta z kolei opinia jest powszechna wśród prawników, popiera ją też w pełni administracja publiczna.

Wspólną cechą obu tych teorii jest wyraźne rozróżnienie, czy też rozdzielenie, sformułowania *indissolublement unie quant au dogme* (tj. deklaracji jedności dogmatycznej) od klauzuli *observant immuablement...* Według obu zatem konstytucja wprowadza dwie niezależne reguły: jedność dogmatyczną z innymi Kościołami prawosławnymi oraz gwarancje konstytucyjne (lub ich brak) dla świętych kanonów i świętej tradycji.

Nie wydaje się, by zastosowanie którejkolwiek z tych koncepcji prowadziło do zadowalających rezultatów. Przyjęcie pierwszej prowadzi bowiem wprost do stworzenia systemu teokratycznego, rodząc tym samym paradoksalne w dzisiejszym świecie sytuacje – zasada równości wobec prawa na przykład mogłaby być uznana za sprzeczną z konstytucją, bowiem kanony w kontaktach z osobami innych wyznań przyznają zawsze przewagę chrześcijanom (zob. Kanon 11 Soboru w Trullo dotyczący stosunków między chrześcijanami i żydami). Zwolennicy drugiej koncepcji tymczasem widzą w kościele, być może niezamierzenie, agendę państwa. Obok dogmatycznych, istnieją bowiem kanony, które zapewniają prawosławny charakter Kościoła, do nich należy choćby kanon ustanawiający synodalny system zarządu. Zgodnie z tą teorią jednak, ustawodawca może zmienić tę zasadę, wychodząc z założenia, że ma ona charakter administracyjny. Konstytucja mu tego *expressis verbis* nie zabrania, wprowadza bowiem jedynie obciążający zarówno państwo, jak i Kościół, obowiązek utrzymania jedności duchowej, a więc w zakresie dogmatów, z innymi kościo-

łami prawosławnymi. Taka interpretacja jest sprzeczna z duchem i historycznym kontekstem ustanowienia w 1844 roku systemu opisanego w cytowanej normie art. 3 konstytucji. W tym czasie stosunki, a w każdym razie jedność kanoniczna, z innymi Kościołami prawosławnymi została zerwana na skutek arbitralnego ustanowienia w 1833 roku systemu autokefalicznego z królem jako głową Kościoła. Przez sformułowanie zasady, o której mowa, parlament państwa greckiego pragnął zapewnić prawosławny charakter Kościoła nowego państwa.

Rada Państwa, która wypowiedziała się w tej sprawie w roku 1967, wydała orzeczenie mające charakter swoistej *media sententia*: konstytucyjne gwarancje kanonów dogmatycznych rozciągnęła na niektóre mające charakter administracyjny. Państwo nie może, zgodnie z tym orzeczeniem, posunąć się do zmiany fundamentalnych instytucji administracyjnych Kościoła, ugruntowanych już historycznie.

Na koniec warto dodać, że norma gwarantująca autokefaliczny charakter greckiego kościoła prawosławnego nie została przez ustawodawcę wymieniona wśród podstawowych norm ustrojowych (art. 110§1), może zatem zostać zmieniona w normalnym trybie przewidzianym przez ustawę zasadniczą.

II. 3. Samodzielność administracyjna Kościoła.

Organizacja Kościoła w Grecji jest dość skomplikowana, co Grecy przyznają sami. Grecki Kościół prawosławny, o którym mowa w art. 3§1 konstytucji, nie obejmuje swoim zasięgiem całego państwa. Jego terytorium dzieli się na pięć oddzielnych obszarów, czy też regionów, z których każdy bądź należy do innego Kościoła, bądź to – należąc do tego samego Kościoła – ma odrębny status organizacyjny.

Prowincje tworzące dziś grecki Kościół autokefaliczny podlegały w przeszłości Patriarchatowi Ekumenicznemu w Konstantynopolu. Więż ta została faktycznie zerwana w trakcie powstania narodowo-wyzwoleńczego w 1821 roku, formalnie zaś po powstaniu nowego państwa greckiego. Wtedy właśnie niektóre środowiska polityczne wypowiedziały się za ustanowieniem systemu autokefalicznego, przy czym względy duchowe miały w tej kampanii stosunkowo niewielkie znaczenie. Ostatecznie regencja bawarska decyzją z 23 lipca (4 sierpnia) 1833 roku proklamowała *niezależność Kościoła greckiego*. W ten sposób – z pominięciem procedur kanonicznych – państwo greckie arbitralnie ustanowiło Kościół autokefaliczny na swoim terytorium.

Decyzja ta spowodowała zerwanie jedności kanonicznej Kościoła w Grecji z innymi Kościołami prawosławnymi. Spotkało się to z nieprzychylną reakcją ze strony tych Kościołów, ostatecznie jednak Patriarchat Ekumeniczny w 1850 roku uznał *ex nunc* autokefaliczny charakter Kościoła w Grecji, co więcej – poddał jego jurysdykcji nowo przyłączane do państwa obszary – prowincje: Epitanissos, Tessalię, Artę, a także kilka miejscowości Epiru i Macedonii. Zasięg terytorialny Kościoła prawosławnego w Grecji został wytyczony ostatecznie w 1882 roku; od tej pory nowo przyłączane do państwa obszary uzyskiwały odrębny status.

Autonomiczne państwo Kreteńskie wkrótce po swoim powstaniu w roku 1898 zawarło z Patriarchatem Ekumenicznym porozumienie, na mocy którego Kościół prawosławny na tym terenie, zachowując jedność duchową z Patriarchatem Ekumenicznym, uzyskał częściową autonomię administracyjną, istniejącą do dziś.

Po wojnach bałkańskich (1912-13) i po I wojnie światowej do państwa greckiego przyłączone zostały: Epir, Macedonia, wyspy na Morzu Egejskim i zachodnia Tracja. Pojawiła się wówczas ważna i trudna kwestia podległości kościoła na tych obszarach (nowych prowincjach, jak je nazwano). Ostatecznie problem ten został rozwiązany w sposób nieco dziwny z kanonicznego punktu widzenia: obszary te podlegają nadal duchowo Patriarchatowi Ekumenicznemu w Konstantynopolu, administruje nimi zaś *per procura* grecki Kościół autokefaliczny, co oznacza, że sprawuje on nad nimi doraźny zarząd, rozciągając na nie swoją strukturę diecezjalną, ale system ten ma charakter tymczasowy.

Przyłączenie do Grecji Dodekanezu (w 1947) nie zmieniło systemu tam obowiązującego, co oznacza, że cztery metropolie Egzarchatu w Patmos nadal podlegają – duchowo i administracyjnie – Patriarchatowi Ekumenicznemu.

Pozostaje wreszcie bardzo interesujące zagadnienie statusu Góry Athos. Jest ono odrębnie uregulowane w konstytucji (art. 105). Półwysp Athos znajduje się w granicach suwerennego państwa greckiego, posiada jednak – mocno ugruntowany historycznie – uprzywilejowany status. Duchowo Góra Athos podlega bezpośredniemu zwierzchnictwu Patriarchatu Ekumenicznego, administrowana jest zaś przez Świętą Wspólnotę, złożoną z przedstawicieli 20 klasztorów tam usytuowanych. Państwo stoi na straży niezmienności tego statusu, wprowadzając między innymi zakaz alienacji gruntów położonych na Półwyspie, a należących do zgromadzeń, jak również zakaz zakładania tam klasztorów nieprawosławnych.

Podział państwa na pięć obszarów o różnym statusie nie burzy, w myśl konstytucji, konstrukcji religii panującej i Kościoła prawosławnego jako wiodącego (art. 3§2).

Dla uzupełnienia należy dodać, że prawosławni Grecy, którzy z jakiegokolwiek powodu znajdują się na obszarze objętym jurysdykcją innego Kościoła autokefalicznego – podlegają jego jurysdykcji. Grecka diaspora prawosławna w Europie Zachodniej, Centralnej i Północnej, Ameryce, Australii i na Dalekim Wschodzie podlega Patriarchatowi Ekumenicznemu.

III. Organizacja Kościoła

Opiera się ona na systemie synodalnym, który jest fundamentalną instytucją administracyjną całego Kościoła prawosławnego. Najwyższym organem centralnym w tym systemie jest Święty Synod Hierarchii (*Iera Sinodos tis Ierarhias*). Złożony jest on z arcybiskupa Aten jako przewodniczącego i wszystkich urzędujących metropolitów diecezjalnych. Aktualnie kościół w Grecji obejmuje 80 diecezji (1 arcybiskupstwo, 43 w ramach Kościoła autokefalicznego i 36 na nowych terytoriach). Dodatkowo kościół na Krecie obejmuje 1 okręg arcybiskupi oraz 7 metropolii, Dodekanez – 4 metropolie. Góra Athos, jak wspomniano, podlega Patriarchatowi Ekumenicznemu.

Święty Synod Hierarchii (art. 4-6 Statutu Kościoła w Grecji) jest organem prawodawczym, administracyjnym i sądowniczym. Zwoływany jest w trybie zwykłym 1 października każdego roku, może też odbywać w razie potrzeby sesje nadzwyczajne. W tej sytuacji stałe funkcje administracyjne pełni inny organ: Święty Synod Stały (*Diarkis Iera Sinodos*), złożony z arcybiskupa Aten jako przewodniczącego i 12 metropolitów (6 z Kościoła autokefalicznego i 6 z nowych terytoriów). Jego kompetencje są bardzo ściśle określone (art. 9 Statutu). Wśród organów centralnych wymienić jeszcze należy mające osobowość prawną: Diakonat Apostolski (*Apostoliki Diakonia*) i Centrum Panortodoksyjne (*Panorthodoxon Kentron*) zajmujące się, najogólniej rzecz biorąc, katechezą oraz działalnością misyjną i kulturalną (art. 40-41 Statutu).

Organizacja Kościoła na szczeblu terenowym obejmuje arcybiskupstwo Aten i metropolie, parafie oraz klasztory.

Siedziba i nazwa metropolii określona jest decyzją Świętego Synodu Hierarchii (art. 11§2 Statutu). Na czele diecezji stoi biskup, noszący odpowiednio tytuł arcybiskupa lub metropolity; stoi on także na czele rady

metropolitalnej, złożonej ponadto z sędziego pokoju, urzędnika Ministerstwa Finansów, dwu proboszczów i doradcy parafialnego, którym jest świecki mianowany przez metropolitę.

Arcybiskup Aten i metropolici pochodzą z wyboru. Dokonywany jest on przez Święty Synod Hierarchii, a procedura jest bardzo precyzyjnie określona w statucie Kościoła (art. 12-28 Statutu). Elekcja poddana jest kontroli formalnej ministra edukacji narodowej i wyznań. Nominacja biskupa następuje na drodze dekretu prezydenckiego, przed objęciem funkcji składa on ślubowanie na wierność dogmatom wiary i konstytucji państwa greckiego (art. 16 Statutu).

Parafia, podobnie jak metropolia, jest osobą prawną prawa publicznego. Tworzona jest na mocy dekretu prezydenckiego, administrowana przez proboszcza i radę parafialną złożoną z pięciu członków świeckich. Funkcję proboszcza pełnić może jedynie kapłan żonaty, niezonaty może otrzymać jedynie nominację czasową. Obsada stanowiska następuje na drodze konkursu (art. 36-38 Statutu).

Osobowość prawną mają też klasztory. Powstanie nowych klasztorów wymaga dekretu prezydenckiego (art. 39 Statutu). Podlegają one bądź metropolitom lokalnym, bądź bezpośrednio Świętemu Synodowi. Na terenie państwa znajdują się też zgromadzenia podległe Patriarchatowi Ekumenicznemu, jak również ośrodki należące do Góry Atos, klasztoru Grobu Pańskiego i klasztoru na Górze Synaj.

III. 1. Finanse Kościoła

W Grecji, inaczej niż w wielu innych państwach, nie istnieje podatek na rzecz Kościoła. Każdy Kościół czerpie własne dochody z nieruchomości i majątku ruchomego, pobiera też składki od wiernych. Państwo przejęło jednak prawie w całości obowiązek pokrywania potrzeb finansowych Kościoła prawosławnego. Środki przeznaczone na ten cel są bardzo znaczne i z roku na rok wzrastają. Pochodzą one w pewnej części ze świadczeń samego Kościoła, państwo co miesiąc pobiera bowiem 35% dochodów każdej parafii prawosławnej. Nie jest to podatek, ale świadczenie wpłacane bez kontroli ze strony państwa na mocy porozumienia z 1953 roku; państwo przejmując większość nieruchomości kościelnych, zobowiązało się wówczas finansować Kościół prawosławny. To finansowanie obejmuje w szczególności:

1. Różnego rodzaju subwencje, bezpośrednie lub pośrednie. Obejmują one, między innymi, dotację roczną na Diakonat Apostolski i katedrę

w Atenach, jak również przekazywane w różnych formach świadczenia na rzecz innych świątyń i klasztorów. Prócz tego państwo finansuje w całości kształcenie duchownych.

2. Uposażenia dla biskupów, proboszczów, niektórych diakonów (ogółem około 10 000 duchownych otrzymuje te świadczenia), kaznodziejów i niektórych świeckich pracowników kościoła. Wszystkie wyżej wymienione kategorie osób otrzymują także emerytury wypłacane przez państwo.

Mnisi są tradycyjnie ubezpieczeni zdrowotnie i emerytalnie w towarzystwie zajmującym się ubezpieczeniami rolników (podobnie zresztą jak rolnicy, nie opłacają składek ubezpieczeniowych).

Duchowni pracujący na cmentarzach i w szpitalach otrzymują wynagrodzenia od władz municypalnych lub innych jednostek finansujących szpitale.

Duchowni pełniący posługę w armii bądź siłach bezpieczeństwa, uzyskują stopień oficerski i stosowną gażę.

Ci wreszcie, którzy zajmują posady – zwykle nauczycieli – w sektorze publicznym lub prywatnym, uzyskują tam stosowne wynagrodzenia.

3. Zwolnienia z podatków. Tak Kościół prawosławny, jak i inne Kościoły zwolnione są w Grecji z większości podatków, zwłaszcza z podatków od nieruchomości, dochodowego, od nabycia praw majątkowych, od spadków i darowizn. Góra Athos korzysta dodatkowo z dalszych, przyznanych jej w konstytucji (art. 105§5), zwolnień.

4. Różne ułatwienia mające na celu zachowanie spójności majątku kościoła, jak na przykład zakaz wywłaszczania położonych w granicach państwa greckiego dóbr Patriarchatów Wschodu i klasztorów podległych Patriarchatowi Ekumenicznemu (art. 18 konstytucji), czy wyłączenie spod zasiedzenia nieruchomości klasztornych. Ta ostatnia zasada rozciągnięta została także na klasztory innych wyznań.

III. 2. Nauczanie religii i kształcenie duchownych

W szkołach podstawowych i średnich prowadzone jest powszechne nauczanie religii w tradycji prawosławnej – rozwój świadomości religijnej jest obok pogłębiania świadomości narodowej podstawowym celem edukacji (art. 16§2 konstytucji). W 6-letnich szkołach podstawowych, w których jeden nauczyciel prowadzi lekcje ze wszystkich przedmiotów, uczy on też religii. W szkołach ponadpodstawowych – gimnazjach i liceach – nauczanie religii powierza się absolwentom uniwersyteckich studiów teologicznych. Nauczyciele wszystkich tych szczebli są zatrudnia-

ni przez państwo i przez nie wynagradzani – zgoda lokalnych władz kościelnych nie jest potrzebna dla ich mianowania bądź odwołania ze stanowiska. Zgodnie z zasadą swobody wyznania (art. 13 konstytucji), uczniowie innych wyznań są zwolnieni z obowiązku uczęszczania na lekcje prowadzone według doktryny prawosławnej. Rodzice mają prawo wychować dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniem religijnymi. Wyznawcy wszystkich religii korzystających w Grecji ze swobody mają w ten sposób prawo do tworzenia własnych szkół – wyznaniowych bądź nie. Państwo nie ponosi kosztów ich utrzymania, z wyjątkiem szkół mniejszości muzułmańskiej w zachodniej Tracji i akademii kształcącej nauczycieli muzułmańskich.

Kształcenie przyszłych duchownych prawosławnych odbywa się w dwudziestu jeden szkołach (gimnazjach, liceach, szkołach wyższych, jak również kursach przyspieszonych) prowadzących bursy. Państwo ponosi wszystkie koszty utrzymania tych szkół, w tym wynagrodzeń nauczycieli, którzy mają status funkcjonariuszy publicznych.

Wydziały Teologiczne działają na dwóch Uniwersytetach – w Atenach i Salonikach. Nie mają one obecnie charakteru szkół wyznaniowych; mogą na nich zatem studiować także wyznawcy innych religii.

IV. Status innych wyznań

Jest on ogólnie określony przez konstytucyjną zasadę swobody wyznania i normy prawa międzynarodowego, które po procedurze ratyfikacyjnej i wejściu w życie stanowią w Grecji integralną część prawa wewnętrznego.

Obok norm prawa międzynarodowego o zasięgu ogólnoświatowym, jak na przykład Karta Narodów Zjednoczonych, kwestię ochrony wyznań w Grecji normują w szczególności: Protokół nr 3, podpisany 3 lutego 1830 roku w Londynie, i traktat w Sévres o ochronie mniejszości w Grecji (10 sierpnia 1920).

Proklamowaniu powstania niepodległego państwa greckiego przez konferencję wielkich mocarstw w Londynie, towarzyszyło podpisanie Protokołu nr 3, regulującego sytuację prawną katolików w odrodzonym państwie. Protokół ten zawiera też klauzulę o charakterze generalnym, mającą na celu uniknięcie ewentualnego naruszenia zasady równości obywateli niezależnie od ich wyznania. Norma ta stanowiła, że wszyscy obywatele nowego państwa, niezależnie od wyznawanej przez nich religii, muszą mieć równy dostęp do urzędów i funkcji publicznych, jak rów-

niez być traktowani na zasadach pełnej równości w relacjach religijnych, cywilnych i politycznych.

Traktat w Sévres nakładał na Grecję obowiązek przestrzegania swobód religijnych. Stanowił między innymi, że wszyscy mieszkańcy Grecji mają prawo do swobodnego wyznawania, zarówno publicznie, jak i prywatnie, każdej religii, której praktyki nie są sprzeczne z porządkiem publicznym i dobrymi obyczajami, oraz że obywatele państwa są równi wobec prawa i korzystają z jednakowych praw cywilnych i publicznych, niezależnie od rasy, języka i religii. Zgodnie z postanowieniami traktatu, mniejszości religijne w Grecji mają prawo tworzyć, kierować i kontrolować finansowo organizacje charytatywne, religijne i społeczne, szkoły, jak również inne instytucje edukacyjne i używać w nich swobodnie własnego języka, a także dopełniać praktyk religijnych; jeśli zaś w jakimś regionie mniejszości mają znaczny udział w liczbie ludności, korzystają ze stosownej części środków budżetowych i municypalnych przeznaczonych na pomoc społeczną bądź edukację.

Specjalna rola kościoła prawosławnego w państwie, przede wszystkim zaś zinstytucjonalizowany jego dostęp do życia publicznego, sprawia, że sytuacja prawna pozostałych wyznań chrześcijańskich, w tym prawosławnych posługujących się kalendarzem juliańskim, jest niedookreślona i zależy często od dobrej woli urzędników interpretujących niejednolicie normy konstytucyjne. W przeciwieństwie do muzułmanów i żydów, status nieprawosławnych chrześcijan nie jest uregulowany ustawowo. Społeczności chrześcijańskie tworzą na ogół stowarzyszenia mające osobowość prawną prawa prywatnego, chyba że normy szczególnie nadają im osobowość prawną prawa publicznego.

Status prawny prawosławnych używających kalendarza juliańskiego (od 1924 roku do dziś) jest taki, jak innych wyznań chrześcijańskich; mają oni własne parafie, duchowieństwo i hierarchię.

Sytuację prawną Kościoła katolickiego regulował w przeszłości przede wszystkim wspomniany już trzeci protokół londyński. Gwarantował on między innymi swobodę kultu i nienaruszalność majątku Kościoła, zachowanie jego dotychczasowej hierarchii z jej prawami i przywilejami. Postanowienia te później uzupełniono zastrzeżeniem, że przywileje, z jakich korzysta w Grecji Kościół katolicki, nie mogą przynosić szkody religii panującej. Po ratyfikacji traktatu w Sévres (1923) większość doktryny stanęła na stanowisku, że protokół londyński stracił moc obowiązującą. Taka interpretacja sprawiła, że Kościół katolicki napotyka na szereg trudności w tworzeniu nowych parafii, oficjalnym uzna-

niu swoich hierarchów czy nawet stosowaniu swojego prawa kanonicznego.

Żaden akt normatywny nie reguluje sytuacji wyznań protestanckich. W praktyce co jakiś czas pojawiał się problem osobowości prawnej Kościoła ewangelickiego. Ostatecznie Sąd Kasacyjny uznał, iż ma on osobowość prawną prawa prywatnego. Ten sam status przyznany został parafiom armeńskim.

Jeśli zaś chodzi o świadków Jehowy, Rada Państwa przyjęła, że jest to religia *znana* w rozumieniu art. 13 konstytucji; sądy powszechne, także uprawnione do dokonywania wykładni prawa, stoją na odmiennym stanowisku, odmawiając świadkom Jehowy tego przymiotu.

Sytuacja prawna mniejszości muzułmańskiej zamieszkującej zachodnią Trację jest uregulowana przez traktat w Lozannie (1923) i ustawy szczególne. Społeczność muzułmańska podzielona jest na trzy okręgi, na czele których stoją mufti wybrani przez tę społeczność, a mianowani i wynagradzani przez ministra edukacji narodowej i wyznań. Obok funkcji religijnych mufti rozstrzygają spory z zakresu prawa rodzinnego i spadkowego. Państwo pokrywa koszty utrzymania szkół mniejszości muzułmańskiej, jak również seminariów i szkoły przygotowującej nauczycieli muzułmańskich.

Status prawny żydów w Grecji uregulowany jest dość obszernie przez ustawodawstwo wewnętrzne. W miejscowościach, gdzie mieszka co najmniej pięć rodzin żydowskich, dekretem prezydenta może zostać ustanowiona wspólnota mająca osobowość prawną. Wspólnoty administrowane są przez zgromadzenie i radę wspólnoty, wybierane przez jej członków. Wszystkie wspólnoty żydowskie w Grecji reprezentowane są przez Centralną Radę Żydowską do spraw koordynacji i konsultacji, której członkowie pochodzą z wyboru. Rabin stojący na czele każdej wspólnoty jest mianowany przez prezydenta. Istnieje także rada rabinów, która pełni funkcję trybunału religijnego; kodeks cywilny z 1946 roku pozbawił jej natomiast w zasadzie prawa jurysdykcji w sprawach cywilnych.

Le régime constitutionnel des cultes en Grece

La majorité (95,2%) du peuple grec est censée appartenir à l'Eglise Orthodoxe Orientale. Le régime constitutionnel des cultes en Grèce prévoit les régles suivantes:

- a) il existe une religion dominante et l'église qui la représente officiellement, c'est à dire l'Eglise Orthodoxe Orientale du Christ, juit d'un statut constitutionnel spécial,
- b) la constitution garantit la liberté religieuse à toutes les personnes physiques et morales. mais la liberté du culte est réservée seulement aux religions *connues*.

La constitution de la Grèce traite du statut juridique de l'Eglise Orthodoxe, pendant que le statut d'autres cultes fait l'objet des lois ordinaires et des conventions internationales. Selon les dispositions constitutionnelles l'Eglise Orthodoxe de Grèce est indissolublement unie, spirituellement, au Patriarchat Oecuménique de Constantinople et à toute autre église orthodoxe. Elle est autocéphale et autoadministrée.

Le cadre théorique du régime juridique des rapports entre l'Etat grec et Eglise Orthodoxe constitue une forme évoluée du césaro-papisme qui dans la littérature grecque moderne est appelé le système de „la prépondérance de l'Etat au moyen de la loi”. Dans ce système l'Eglise Orthodoxe a la personnalité morale de droit public, elle juit d'un traitement spécial (p.ex. financier) qui ne s'entend pas de plein droit aux autres confessions et religions, sans que cela soit contraire au principe constitutionnel de l'égalité. L'état a le droit de régler au moyen des lois toutes les matières administratives de l'Eglise, même celles qui sont de nature interne.